

Валерій БАКУМЕНКО

**ПОРАДИ ЗДОБУВАЧУ НАУКОВОГО СТУПЕНЯ:
НОТАТКИ ЕКСПЕРТА**

БАКУМЕНКО
Валерій Данилович,
д. держ. упр., проф.,
Заслужений діяч науки
і техніки України,
проректор з наукової
роботи Академії
муніципального
управління,
м. Київ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Загальна кількість докторів та кандидатів наук в Україні швидко зростає. В той же час у експертів є чимало дорікань до дисертаційних робіт, зокрема в частині дотримання в них чинних вимог ВАК України як до змісту, так і до оформлення. В даній статті зроблено спробу надати поради здобувачам наукових ступенів, як уникнути низки поширених недоліків щодо підготовки та оформлення дисертаційних робіт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми. В першу чергу до таких публікацій слід віднести чинні документи ВАК України [1, 2]. На сьогодні маємо також низку наукових видань в Україні, присвячених наукометричному аналізу наукових досліджень, в яких частково розглядається питання дотримання вимог ВАК України щодо дисертаційних робіт [4, 5].

Постановка завдання. Мета даної статті – це передача досвіду автора здобувачам наукового ступеня щодо підготовки та оформлення дисертаційних робіт, який є результатом роботи в Експертній комісії з державного управління ВАК України та в спеціалізованих вчених радах із захисту дисертацій, проведення наукометричного аналізу в цій сфері та багаторічного наукового консультування докторантів і керівництва аспірантами та здобувачами.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отримання наукових результатів дослідження.

1. Коментар до підготовки дисертаційних робіт

Достатньо часто вимоги ВАК України до дисертаційних робіт оцінюються здобувачами як складні, особливо на початку проведення дослідження. З цим, певною мірою, можна погодитися. Дійсно, ВАК України запропонував складну але достатньо добре формалізовану структуру дисертаційної роботи, що дозволяє при її чіткому дотриманні зосередити увагу фактично на змісті такої роботи. Це також полегшує її оцінювання (експертизу), що передбачає, насамперед, дотримання формальних вимог, а також порівняння з кращими зразками розкриття змісту в таких роботах. В той же час, здобувач має великий простір для творчості в основній частині дисертації.

Текст дисертації починається з вступної частини, де, в першу чергу, наводиться стисле обґрунтування актуальності дисертаційного дослідження. Цей текст залишає певне враження про загальну культуру дослідника, оскільки дає уявлення про розуміння ним проблемної ситуації з досліджуваної теми у світі, державі, певній сфері чи галузі суспільної діяльності, про вміння її стисло, переконливо та грамотно відобразити, про рівень знайомства здобувача з відповідними, в першу чергу, сучасними дослідженнями зарубіжних і вітчизняних вчених. Серед останніх іноді відсутні прізвища відомих дослідників й некоректно наведені прізвища вчених, що не мають відношення до досліджень за напрямом дисертаційної роботи (наприклад, члени відповідних спеціалізованих вчених та

Анотація: Розглянуто особливості наукової праці та наведені практичні поради здобувачам наукового ступеню доктора та кандидата наук щодо підготовки та оформлення дисертаційних робіт у відповідності до сучасних вимог ВАК України.

Ключові слова:
наукометричний аналіз,
дисертаційна робота.

УДК 002.8

експертних рад тощо). Відсутність посилання на роботи наукового консультанта чи керівника наштовхує на думку про непричетність їх до досліджень з даної тематики. Зустрічаються роботи, де обґрунтування актуальності викладається занадто загальними фразами, не відображає реальної ситуації суспільного розвитку за обраним напрямом дослідження у світі взагалі й в державі зокрема, насамперед, їх зв'язок з стратегічними напрямами, концепціями, планами, програмами та завданнями такого розвитку. Слід пам'ятати, що науково-прикладна цінність дисертації, насамперед, визначається тим, наскільки вона сприяє вирішенню завдань, визначених в основних політичних, правових та програмних документах держави.

Важливість зазначеного вище зв'язку призвело до введення окремого пункту у вступній частині до дисертації, де необхідно конкретизувати його, та показати особистий вклад здобувача в межах виконання конкретної науково-дослідної розробки, передбаченої державними науковими чи науково-технічними програмами, проектами, планами. Найчастіше в цьому пункті зазначаються науково-дослідні роботи, що виконуються за місцем підготовки на бюджетній основі чи на замовлення інших установ та організацій. Як правило, наводиться номер їх державної реєстрації, частіше за реєстраційною картою, що свідчить про реєстрацію початку виконання цієї роботи. Більш правильно посилатися на номер державної реєстрації за обліковою картою, що фіксує завершення виконання роботи (з подачею звіту або без нього). Завершена зареєстрована робота стає надбанням суспільства й фактичною специфічною формою впровадження з вільним або іншим способом доступу за замовленням.

У багатьох дисертаціях спостерігається плутанина з визначенням об'єкта та предмета дослідження. Перший фактично визначає обраний напрям дослідження, а другий - конкретну тему дослідження в межах цього напрямку, що зазначена на титульній обкладинці дисертації [1]. Дійсно, якщо Ви проводите аналіз інформаційних джерел, то шукаєте їх за назвою. Якщо вони не відповідають назві, Вас може очікувати розчарування. Аналогічно, предмет дослідження не має відрізнятися від назви роботи. Будь-які додаткові слова в ньому, як правило, звужують або розширюють поле дослідження. У першому випадку назва роботи буде більш широкою й більш відповідатиме визначенню об'єкта, а не предмета дослідження.

Заслужує на увагу питання визначення мети дослідження. Мета – це очікуваний результат внаслідок виконання дисертаційного дослідження, іншими словами - внаслідок вирішення поставленої наукової проблеми чи наукового завдання. Фактично досягнення мети і вирішення наукової проблеми чи завдання тотожні за результатом. Відтак, вони збігаються за змістом. Й тому нелогічно вкладати в них різний зміст, давати невідповідні визначення. Наприклад, мета дослідження – теоретико-методологічне обґрунтування взаємодії органів державної влади та політичних партій і розроблення відповідних науково-прикладних рекомендацій з її вдосконалення. А наукове завдання – теоретично та методологічно обґрунтувати взаємодію органів державної влади та політичних партій і розробити відповідні науково-прикладні рекомендації з її вдосконалення.

Перед тим, як розглянути питання новизни дослідження, звернемося до формули дисертаційного дослідження, що не формалізована в документах ВАК України, але визнається багатьма експертами. Маємо: завдання → новизна → загальні висновки (основні результати дисертаційної роботи). З цієї формули слідує, що:

- основним елементом дисертаційної роботи, що поєднує завдання та висновки, є новизна;
- загальні висновки мають відповідати завданням (якщо не всі завдання знайшли своє вирішення у висновках, то робота є незавершеною; якщо ж у висновках вирішено більше завдань, ніж зазначено, то робота спланована не кращим чином);
- загальні висновки мають містити основні результати дисертаційної роботи, які мають ознаки новизни. В них також наводяться основні результати, що носять науково-прикладний характер (методики на основі запропонованих наукових положень, рекомендації тощо).

Найпростіше й найпрозоріше, коли вирішення кожного завдання безпосередньо знаходить відображення у відповідному пункті (або пунктах) загальних висновків. З досвіду можна порадити планувати: а) для докторських дисертацій – 7-9 завдань; б) для кандидатських дисертацій – 5-6 завдань. Цього можна досягти узагальненням завдань, їх інтеграцією.

Більш детально зупинимося на визначенні наукової новизни дослідження як основного наукового результату дисертаційної роботи. Саме тут, найчастіше, виникають серйозні зауваження експертів. Основне з них – це відсутність у положеннях, винесених у новизну, саме ознак новизни. Наприклад, положення «запропоновано (сформовано, розроблено тощо) методологічний підхід (метод, модель тощо) далі його назва» не має ознак новизни. Це констатація факту, лозунг. А ознаки новизни – це те, чим дане наукове положення відрізняється від відомих, в чому його сутність. Наприклад, 1) удосконалено : запропоновано методологічний підхід, який відрізняється від відомих (відомого) врахуванням чинника (зазначити якого), що розширює сферу його застосування для вирішення певного (зазначити якого) класу (групи) завдань; 2) дістали подальшого розвитку: система принципів надання державному управлінню демократичного характеру шляхом (через) її доповнення (включення, врахування) принципами (далі перелік принципів, що розвивають цю систему), що дозволяє ... (далі конкретизація нових особливостей чи якостей). Іноді до новизни включають методики, що справедливо не рекомендовано ВАК України, оскільки, як й алгоритми, є прикладними, практичними результатами. Не є новизною й «науково-методичні» підходи. Це сленг. Правильно говорити про науково-методологічні підходи.

В низці кандидатських дисертацій пункт новизни «вперше» містить узагальнення вже відомих у науці напрямів досліджень і положень та не має ознак новизни. Краще не допускати такого, тим більше, що у вимогах ВАК України рекомендовано використовувати пункти новизни «вперше», «вдосконалено», «дістало подальшого розвитку», але ніде не зазначено, що всі вони мають бути присутніми у роботі. Якщо не має положень, що запропоновані вперше, то необхідно зосередитися на інших пунктах новизни. В той же час, на нашу думку, якщо тема дослідження суттєво відрізняється від всіх інших попередніх тем за обраним напрямом і є дійсно оригінальною, наприклад, має ознаки «бренду», то можна у пункті новизни «вперше» зазначити факт її дослідження.

Що можна порадити при визначенні новизни дослідження? Вже на стадії написання наукових фахових статей, зокрема формування висновків до них, доцільно застосувати метод інноваційного фільтра, запропонований у роботі [3]. Цей метод передбачає: 1) перегляд зібраного та опрацьованого матеріалу через інформаційний фільтр, побудований як набір загальновідомих наукових положень (наукові закони, закономірності, принципи, тенденції, теорії, наукові концепції, наукові стратегії, науково-методологічні підходи, моделі, моделі-підходи, методи загальні, методи спеціальні, класифікації та інші способи узагальнення і систематизації матеріалу, наукові способи доведення та обґрунтування, розвиток понятійного апарату тощо); 2) виділення тих положень, що мають місце в матеріалі, який піддано аналізу; 3) перевірка виділених положень на відповідність пунктам новизни, визначеним ВАК України («вперше», «вдосконалено», «дістало подальшого розвитку»), та їх відбір за однією з цих ознак; 4) формування та редагування виявлених пунктів новизни. Вважаю доцільним звернути увагу на той факт, що новизна може бути як в отриманих результатах, так і в способах їх отримання, доведення, обґрунтування. Саме цим можна пояснити дублювання результатів у висновках та позиціях новизни.

Щодо загальних висновків за результатами дисертаційних досліджень. Вони мають відповідати завданням та бути викладені у стверджувальній формі: визначено ..., виявлено ..., проаналізовано ..., рекомендовано ..., доведено ..., обґрунтовано ..., показано ..., запропоновано ....., розроблено ..., сформовано ... тощо. Можна їх персонізувати, наприклад, «дисертантом запропоновано». Хоча в цьому немає особливої необхідності, оскільки це висновки і результати саме дисертанта. Слід

враховувати, що окремі формулювання, наприклад, досліджено..., не є результатом, якщо далі не мають продовження типу «досліджено ... і запропоновано...». За вимогами ВАК України, загальні висновки мають починатися з пункту, в якому стисло охарактеризовано стан досліджуваної проблеми. В деяких роботах цього немає. Слід не забувати, що висновки мають містити рекомендації за результатами дослідження. На жаль, нерідко такі рекомендації не є реальними як за адресатом, так і за змістом. Загальні висновки підсумовують дисертаційну роботу й містять всі основні результати. Інколи деякі з них сформовані здобувачем саме на етапі формування цих висновків. Тому доцільно опублікувати їх окремою статтею у відповідних наукових фахових виданнях України. Тим більше, що написання такої статті не потребує великих зусиль.

Практична цінність більшості дисертаційних робіт підтверджується актами впровадження та довідками про використання в різних установах і організаціях [4, 5]. На нашу думку, така практика цілком слушна, особливо для робіт, що мають науково-прикладний характер. Як зауваження можна зазначити, що більшість з цих актів та довідок носять достатньо формальний характер. Має сенс посилити реальну практичну віддачу від дисертаційних робіт, особливо тих, що зорієнтовані на дослідження конкретних суспільних явищ, об'єктів, процесів. Наприклад, шляхом координації їх тематики та завдань відповідно до потреб суспільної практики. Це відповідає шляху інноваційного розвитку держави. В той же час, не слід забувати, що саме результати фундаментальних досліджень координально перетворюють світ й роблять життя іншим, технологічно більш досконалим. Галузь науки, що не має розвитку фундаментальної складової, має великий шанс перетворитися на чисто прикладну галузеву науку.

Всім відомі вимоги ВАК України щодо кількості фахових публікацій. Якщо для докторських робіт немає зауважень, то для кандидатських дисертацій ці вимоги явно занижені. Три статті – це дуже мало, 25-35 сторінок тексту. Це, в середньому, по одній статті на розділ, в той час як для докторської роботи – по 4 статті на розділ. Основна частина кандидатських робіт містить до 180 сторінок тексту. Навіть з урахуванням тез на різних комунікативних заходах зміст 120-140 сторінок тексту залишається фактично без оприлюднення. Експерти давно вже ставлять питання про необхідність підвищити вимоги щодо публікацій у наукових фахових виданнях до мінімум 5 статей. Взагалі, на нашу думку, дисертацію доцільно писати статтями по підрозділах плану. В кандидатських дисертаціях таких підрозділів в середньому 9, в докторських - 15. Практика свідчить, що зазначена вище технологія, за умови добре продуманого та узгодженого з науковим консультантом чи керівником плану роботи та систематичного контролю з їх боку, дозволяє успішно підготувати дисертаційну роботу. Особливо це важливо для здобувачів кандидатського ступеня, які ще не мають досвіду роботи над дисертацією.

Дуже важливим є вибір досвідченого наукового керівника. Невипадково в Положенні про підготовку наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації передбачено, що призначення науковим керівником кандидата наук є винятком і здійснюється за погодження вчених рад установ і організацій. Поки ця норма у частині винятку часто порушується. Добре також, якщо досвідчений науковий керівник усвідомив свою високу місію у підготовці кадрів вищої кваліфікації для держави та відповідальність і приділяє цьому необхідну та достатню увагу. Важливу роль відіграє якість організації підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, зокрема, сумлінне дотримання всіх вимог та етапів проходження підготовки докторантів, аспірантів та здобувачів, а також вимогливість спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій щодо дотримання вимог ВАК України. Все це давно відомо, але ніколи не втрачає актуальності.

Слід зазначити й один з недоліків формалізації структури та обсягів дисертаційних робіт, який проявляється в тому, що в авторефератах найбільш ґрунтовно підготовлених дисертаційних робіт з численними суттєвими науковими та прак-

тичними результатами, пунктами новизни, а також з великою кількістю наукових публікацій, впроваджень (акти, довідки) та апробацій на науково-комунікативних заходах (симпозіуми, конференції, «круглі столи» тощо), виникає питання, як вкласти-ся у встановлений обсяг - що узагальнювати, скорочувати чи взагалі не включати без суттєвої втрати досягнутої високої якості роботи?

Не зайве нагадати про необхідність дотримання при складанні списку використаних джерел інформації нового стандарту їх оформлення. Часто в авторефератах, особливо до докторських дисертацій, здобувачі включають до списку своїх робіт все, що надруковано, навіть, якщо ці публікації не мають безпосереднього відношення до роботи. При цьому, іноді це робиться за рахунок зменшення викладення в авторефераті основного змісту по розділах, що, на нашу думку, є помилковим.

2. До питання технологізації оформлення дисертаційної роботи та автореферату

У даній частині статті наведені поради, як технологічно оформлювати дисертацію та автореферат. Будемо виходити з того, що маємо перший варіант дисертаційної роботи – так звану «чернетку». Насамперед, доцільно проаналізувати структуру дисертаційної роботи з точки зору виключення можливих суттєвих її перекосів за обсягом розділів і підрозділів, а також на предмет порушення вимог ВАК України до її обсягу. При цьому буде у нагоді поділ розділів і підрозділів на менші за обсягом, їх скорочення, переніс частки матеріалу в інші розділи та підрозділи або у додатки. При правильному плануванні ці питання, як правило, передбачаються на початку підготовки дисертації. З урахуванням вищезазначеного необхідно почати уважно розділ за розділом вичитувати перший варіант дисертаційної роботи.

В процесі вичитки першого розділу необхідно з'ясувати, де порушується логіка та повнота викладення, де є явні прогалини, де допущено нечіткість, зверхність, що викликає сумніви у правильності різних положень і посилян, що потребує більш чіткого визначення та уточнення, що необхідно додати, від чого позбавитися, скоротити, перенести тощо. Після доопрацювання цього розділу доречно зробити його копію. По цій копії шляхом уважного відбору основних ідей та положень і позбавлення несуттєвого формується чернетка висновку до першого розділу. Цю чернетку необхідно науково відредагувати, щоб отримати відповідний висновок. Аналогічна процедура повторюється для кожного наступного розділу.

Коли всі висновки до розділів сформовані, слід перейти до формування загального висновку. Для цього доцільно зібрати всі висновки по розділах в один файл та послідовно відбирати основні результати дисертаційної роботи, позбавляючись від вже непотрібного. Залишається науково відредагувати загальний висновок та подати його у стверджувальній формі. Не зайве нагадати, що у першому розділі необхідно проаналізувати науковий доробок попередників за обраною темою дослідження (до 20% основної частини роботи, що в докторських дисертаціях фактично відповідає за обсягом одному першому розділу) та визначити ті наукові проблеми або завдання, що ще не отримали належного вирішення. Скоріш за все, основні результати роботи будуть отримані здобувачем в теоретичному, методологічному та науково-прикладних розділах.

Після формування загального висновку необхідно переглянути завдання до роботи та привести їх йому у відповідність. Найпростіше просто переписати їх по першим фразам підпунктів загального висновку, відредагувати та скоординувати за логікою викладу матеріалу дисертації.

Далі починається найскладніша частина «збирання» роботи – формування пунктів новизни. Краще всього це робити по загальних висновках. Уважно переглядаючи їх необхідно виділити ті наукові результати, що мають ознаки новизни. Якщо виділені таким чином положення новизни не переконливі або несуттєві, слід продовжити дисертаційне дослідження, зосередивши увагу саме на розробці нових наукових положень, які можна сміливо виносити на захист. Нагадую, що доцільно починати пра-

цювати над формуванням новизни на стадії написання наукових фахових статей. Тоді «збирання» роботи стане дійсно заключним етапом роботи над текстом дисертації.

Інші особливості формування вступної частини до дисертації вже розглянуті у першій частині даної статті.

Розглянемо питання технологізації «збирання» автореферату. Вступна частина, загальні висновки, наукові публікації здобувача за темою дослідження повністю переносяться в автореферат з дисертації. Вступна частина доповнюється абзацом, що характеризує структуру дисертації (примітка: цього абзацу немає у дисертації). У списку робіт здобувача для робіт у співавторстві стисло зазначається його особистий вклад. Матеріал розділів формується шляхом перенесення до автореферату відповідних висновків по розділах. На початку характеристики кожного розділу доцільно навести його нумерацію у структурі дисертації, назву та стисло описати його структуру шляхом надання всіх назв підрозділів. Анотацію на українській мові доцільно формувати по перших фразах загальних висновків, дотримуючись встановлених обмежень обсягу до 0,5 аркуша. Анотацію на англійській мові слід формувати шляхом тотожного перекладу анотації з української мови (теж в межах 0,5 аркуша). Анотацію на російській мові можна підготувати, відбираючи по дві – чотири перші фрази з пунктів загальних висновків та переклавши їх на російську мову (до 2,0 аркушів). Якщо сформований таким чином автореферат, викладений через один інтервал шрифтом Times New Roman з розміром 14 та всіма полями 20 мм, кількістю строк на сторінці 40-44, вийшов за межі 20 сторінок, то необхідно його скоротити до цього обсягу. Найчастіше це робиться шляхом зменшення строк на сторінці до 40, скорочення тексту розділів, актуальності у вступній частині, підпунктів у загальних висновках, але без втрати їх змісту.

Часто під час експертизи дисертаційних робіт робляться зауваження щодо відсутності графічного матеріалу та статистичних даних. В той же час, вони займають чимало місця в авторефераті та більш за все привертають увагу експертів.

Висновки. Матеріал даної статті у своїй першій частині фактично є коментарем до вимог до дисертаційних робіт, що встановлені ВАК України, а в другій частині – порадою, що може прискорити їх оформлення. Він пройшов апробацію на кількох семінарах в установах системи Національної академії державного управління при Президентові України (центральный офіс Академії та її регіональні інститути державного управління), а також в Академії муніципального управління. Проявлений інтерес до нього як у здобувачів наукового ступеня, так і у багатьох наукових консультантів та керівників наштовхнув автора на думку його оприлюднити. Сподіваюсь, що він буде у нагоді всім, хто працює в цій сфері.

Література:

1. Порядок оформлення дисертаційних робіт / Бюлетень ВАК України, 2010. – Вип. 5.
2. Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника / Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 423.
3. Бакуменко В. Д. Інноваційні фільтри в науковому пізнанні суспільних процесів / В. Д. Бакуменко, О. М. Руденко // Науковий вісник АМУ. Серія : Управління. – К. : ВПЦ АМУ, 2009. - Вип. 2 (8) – С.19-26.
4. Мотренко Т.В., Бакуменко В.Д., Васильєва О.І. Тенденції дисертаційних досліджень з державного управління в контексті дотримання вимог ВАК України / Т. В. Мокренко, В. Д. Бакуменко, О. І. Васильєва // Вісник державної служби. - 2009. - № 34. – С. 41 – 49.
5. Бакуменко В. Д. Становлення та розвиток галузі наук «Державне управління» : наукометричний аналіз (1997-2009) / В. Д. Бакуменко // Науковий вісник АМУ. Серія: Управління. – К.: ВПЦ АМУ, 2010.- вип. 3 (13) – С. 7-21.